

ESKİ UYGURCA METİNLERE GÖRE BUDİZMİN MANİHAİZME ETKİSİ

*Hacer TOKYÜREK**

ÖZET

Mani'nin Budizm, Zurvanizm, Hristiyanlık ve kendi düşüncelerinden oluşturduğu Manihaizm, doğuda ve batıda güçlü bir taraftar kitlesi yaratmıştır. Doğuda özellikle Soğud ve Toharların ve daha sonra da Çin ve Uygurların bu öğretiyi sahiplenmeleri sonucunda bu öğreti hızla yayılmıştır. Fakat bu hızlı bir yayılma alanına sahip olan öğreti gittiği, yerlerde de başka dinlerle ya da öğretilerle karşılaşmıştır. Böylece pek çok din ya da öğretilerle yan yana yaşayan Manihaizm, çeşitli nedenlerden dolayı bunlardan etkilenmiş ve daha sonrada yayıldığı topraklarda yok olup gitmiştir.

Uygurlar arasında da 762/3 tarihinde Böğü'nün Manihaizmi özellikle siyasi nedenlerden dolayı resmi devlet dini olarak ilan ettiği bilinmektedir. Uygurlar, bu dinin savunuculuğunu üstlenmekle birlikte bu inancı konu edinen Budist eserler kadar olmasa da pek çok dini eser ortaya koymuşlardır. Bu bağlamda Budist Uygur metinleri ile Manihaist Uygur metinlerini karşılaştırdığımızda pek çok terimin ortaklık gösterdiğini görebilmekteyiz. Budist Uygur metinleri ve Manihaist Uygur metinlerinde Buddhalar, Buddha ve Mani'nin öğretileri, Tanrılar dünyası, canlılar dünyası, ahlâk, ıstırap, akıbet, zaman düşüncesi gibi her iki öğretide de temel olan bazı terimlerin ortaklık ya da benzerlik gösterdiği saptanmıştır. Bu terimler, her iki öğretide de karşılaştırılmış ve bu terimlerin her iki öğretideki anlamları verilmiştir. Böylece bu iki öğretinin benzerlik gösterdiği terimlerin bire bir olmasa da yaklaşık olarak aynı anlamda kullanıldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eski Uygurca, Budizm ve Manihaizmin ortak terimleri, Budizmin Manihaizme etkisi

THE EFFECT OF BUDDHISM ON MANICHAISM IN OLD UIGHUR TEXTS

ABSTRACT

Mani's Buddhism, Zurvanism, Christianity and Manichaeism which was formed by his own thoughts has created a strong followers group in the east and west. These teachings spread rapidly as a result of being adopted especially by Soğds and Tochars in the east, and then by Chinese and Uighurs. But this teaching, which has spread rapidly, faced with other religions or teachings in its regions. Thus,

* Yrd. Doç. Dr., Nevşehir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Nevşehir, El-mek: htokyurek@hotmail.com

Manichaeism which lived together with many religions or teachings, has been affected by them and later disappeared for various reasons. Among Uighurs, it is known that Bögü's Manichaeism was declared as the official state religion in 762/3 for political reasons.

Along with defending this religion, Uighurs have demonstrated many religious works but not as much as the Buddhist works focusing on this faith. In this context, when we compare the texts of Buddhist Uighurs and Manihaist Uighurs we can see that many terms are common. In the texts of Buddhist Uighurs and Manihaist Uighurs some terms which are fundamental in both doctrine such as Buddhas, the teachings of Buddha and Mani, the world of the Gods, the world of the living, morality, agony, fate and the idea of time show resemblance or are in common. These terms are compared in both teachings and their meanings are given. Thus, it has been identified that these two teachings show similarities and the terms are used not entirely but approximately in the same way.

Key Words: Old Uighur, common terms of Buddhism and Manichaeism, the effect of Buddhism on Manichaeism

0. Giriş

MS. 216'da doğan Manihaizmin peygamberi ve kurucusu olan Mani, Manihaist inanişaya göre 5-6 yaşlarındayken ağaçlar onun önünde eğilmiş, 12 yaşındayken ikizim dediği ilahi ruh kendisini ziyaret etmiş, 24 yaşındayken de bu ilahi ruh onu ikinci kez ziyaret etmiştir. Böylece Mani, bundan sonra ilahi mesajı yaymaya başlamıştır. Mani 240/241 yıllarında Hindistan'a bir ziyaret düzenlemiştir (ER, Mani IX, 158-160). Sundermann'a göre bu ziyaret iki farklı döneme rastlar. Ona göre, birinci ziyaret Mani'nin ziyaretidir ki bir yıl sürmüştür. İkincisi ise Mani'nin takipçilerinin yapmış oldukları ziyaretlerdir ki bu da yaklaşık bin yıllık bir dönemi kapsar. Her iki ziyarette de Mani ve taraftarları Orta Asya ve Hindistan'da Budizm ile karşılaşmışlardır (Sundermann 1986, 11). Mani'nin Hindistan'ı ilk ziyaret ettiği sırada Kuşan Krallığındakiler kültürel ve dini yönden Budizmin etkisindedirler (Lieu 1985, 55). Mani, buradan ruh göçü öğretisini benimsemiş ve kendi görüşüyle bağdaştırmıştır. Budizmin önemli terminolojilerinden olan *samsāra* öğretisi de Manihaizme girmiştir (Lieu 1985, 56). Aynı zamanda Mani, yeniden doğuşla birlikte hayvanları öldürmemeyi ve monastik yaşamı da Budizmden öğrenmiş olmalıdır (Scott 1985, 100). İkinci ziyaret ise misyonerlerin ve tüccarların yapmış oldukları ziyarettir ki bu da kuzey Hindistan, Çin ve Orta Asya'yı kapsar. Yine güçlü bir Budist toplulukla karşılaşan Mani taraftarları uzun yıllar Budizm ile yan yana yaşamışlardır.

Evrensel bir peygamber olduğunu iddia eden Mani'ye göre İsa batıyı etkilemiş fakat doğuya bilgisini yansıtamamıştır. Buddha da sadece doğuyu etkilemiştir. Zurvan ise yaşadığı bölgeyle sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla evrensel bir peygamber, elçi olma iddiasında bulunan Mani bu dinlerden ya da öğretilerden faydalanmayı isteyecektir. Bu yüzden Mani kendisini bir kurtarıcı olarak görür ve kendisinin İsa'nın ve Budha'nın ruhunu taşıdığını iddia eder (Skjærvø 2006, 58). Ayrıca Mani kendisini geleceğin Buddhası olan Maitreya ile de bağdaştırır (Scott 1985, 104). Böylece Mani, Turan kralıyla görüştüğünde kendisini Maitreya olarak da göstermiş olabilir (Sundermann 1986, 13). Mani, kendisinin evrensel peygamber olduğunu kanıtlamak için Budizm ve Zurvanizm ile ilgili kavramları da genişletmiştir (Lieu 1985, 61). Aynı zamanda Budist teknik terimleri Manihaizmin bünyesine dâhil edilmiştir. Manihaizm, Budizmden bazı kalıplaşmış sözleri, mitleri, sanatsal motifleri ve edebi şekiller ile ilgili ifadeleri ödünç olarak almıştır (Lieu 1985, 57). Budist terimlerin kullanımı özellikle Doğu İran'da Budist etkinin derinliği artan Partların Manihaist

Turkish Studies

yazmalarında sıkça görülür (Lieu 1985, 183). Yine doğu İran ve Orta Asya'da Manihaizm Budizmin yanında devam etmiş ve hızla asimilasyona uğramıştır. Part, Soğud, Çin ve Türk Mani metinlerindeki teknik terimler ve tanrı adları Budist kaynaklıdır. Bazı Manihaist düşünceler de Budizm ile eşdeğerdedir (Lieu 1985, 208).

Bu bağlamda 1982'deki bildirisinde Van Tongerloo Türk ve İran Mani metinlerinde bulunan Budist Hint terimlerini tespit etmiştir (1984, 243-252). Van Tongerloo'ya göre Orta Asya Manihaizminde Budist çeviri ve inançlarla büyük benzerlik gösteren terimler ve düşünceler kullanılmıştır. Bunlar peygamber-elçi, ahlaki değerler, münzevi hayat, günah ve bedeli, doğum ve yeniden doğum gibi düşüncelerdir (1984, 250).

Uygurların Manihaizmi 762/3 yılında resmî din olarak kabul ettiklerinin bilinmesiyle birlikte Budizmin ise Türkler arasında ne zamandan itibaren varlık gösterdiği konusu henüz açıklığa kavuşturulamamıştır. Bununla birlikte Uygurlar bu dinlere ait Türkçe bir terminoloji geliştirmişlerdir (Ölmez 2005, 214). Bu terminolojiye baktığımızda Budist Türkçe terimlerle Manihaist Türkçe terimler arasında bir benzerlik olduğu fark edilmektedir. Biz burada Budist ve Manihaist Türk çevrede yer alan ortak terimleri tespit etmekle birlikte bu ortak terimlerin anlamlarını ortaya koyacağız. Ayrıca Doğu Manihaizminin Budizmden etkilenip etkilenmediği konusunu da ele alacağız.

1. **Buddhalar ve Buddha Ülkesi**

Budist ve Manihaist Uygur metinlerinde Buddha ve Buddha dünyası ortak terimlerden oluşur. Burada özellikle her iki inançta da Buddha'nın özellikleri ve unvanları benzerlik göstermektedir.

1.1. *burhan* “Buddha”: Budist Uygur metinlerinde yaygın olarak kullanılan *burhan* “Buddha” < Skr. *buddha* (Soothill-Hodous 1937, 225a), Çin. 佛 *fú* (Soothill-Hodous 1937, 225a), Soğd. *pwt* (Gharib 1995, 332a) sözü “farkında olmak, düşünmek, dikkat etmek, uyanmak” (Soothill-Hodous 1937, 225a) anlamlarını belirtir. Budizmde Buddha on hayat şekline biri ve en üstünüdür (Soothill-Hodous 1937, 228b). Budizmde Buddha terimi, Budizmin kurucusu ve önderi olan Śākyamuni Buddha için kullanıldığı gibi diğer Buddhalar için de kullanılır. Manihaizmdeki Buddha terimi ise özellikle Mani için kullanılır ve “peygamber” anlamını ifade eder. Bununla birlikte Mani kurduğu dine evrensellik kazandırmak amacıyla da bu terimi kullanmıştır. Ayrıca Mani, Buddha ruhunun kendisinde olduğunu belirtmiş ve böylece Mani, Buddha unvanını kendisi için kullanmıştır. Manizhaizmde peygamberliğe sahip olan kişiler yani Mani'nin selefleri olan *mşixa burxan* “İsa”, *zruşç burxan* “Zarauşra” Buddha unvanını almışlardır (Tongerloo 1984, 244-245). Örneğin Mani metinlerindeki *söki burhanlar* “önceki Buddhalar” (Clark 1982, 260) ifadesi daha önceki Enok, Zoroaster, Buddha, İsa gibi dinî önderleri ifade eder (Lieu 1985, 18). Budizmde de yedi ata Buddha vardır ki bunlar Uygurcada *öñreki burhanlar* “Önceki Buddhalar” (Kaya 1994, 34k₁₅), *yeti burhanlar* “yedi Buddha” (Müller 1911, 89₈₆) olarak gösterilir ve Skr. *sapta Buddha*, Çin. 七佛 *qi fú* (Soothill-Hodous 1937, 10b) şeklinde terimlenir.

Bununla birlikte doğu Mani metinlerindeki Mani'nin tasvirinde Budizm etkisi yoğun bir şekilde hissedilir (Lieu 1985, 210). Aşağıda belirtilen Budist ve Manihaist metinlerdeki örneklerde Śākyamuni Buddha ile Mani'nin özellikleri hemen hemen aynıdır.

Turkish Studies

BUDİZM (Buddha'nın özellikleri ve unvanları)	MANİHAİZM (Mani'nin özellikleri ve unvanları)
<i>yolçı yirçi</i> “rehber” (Zieme 1996, 1784)	<i>edgü yolçı edgü yirçi</i> “iyi yol gösteren, iyi rehber” (Le Coq 1922, 7 ₁₆₋₁₇), <i>yolçı yirçi</i> “rehber, yol gösterici” (Clark 1982, 69)
<i>tözkerinçsiz burhan kutın</i> “muhteşem Buddha saadeti” (Tekin 1976, 1 ₂₇₋₂₈)	<i>tözkerinçsiz burhan kutın</i> “eşsiz, muhteşem Buddha saadeti” (Clark 1982, 66)
<i>ayagka tegimlig</i> “saygı değer” (Kaya 1994, 459 ₉), <i>arhant</i> “arhant” (Kaya 1994, 219 ₁₄)	<i>ayaglıg ađđlıg kañım mani burhanım</i> “saygı değer, babam Mani Buddham (Clark 1982, 2), <i>arhat kutın</i> “aziz, arhant saadeti” (Bang-Gabain 1930, 190 ₁₂₁), <i>arhant kutın</i> “aziz, arhant saadeti” (Clark 1982, 161)
<i>biş ajun tınlıglarıñ umuğı</i> “beş hayat şeklindeki canlıların umudu” (Hazai-Zieme 1971, A1 ₁₅)	<i>alku biş ađunnuñ umuğı</i> “beş hayat şeklinin umudu (Clark 1982, 1), <i>umugsuz bizni teg tınlıglarqa umuğı</i> “umutsuz bizim gibi canlıların umudu (Clark 1982, 36)

1.2. mitri burhan “Maitreya Buddha”: Hem Budist hem de Manihaist Uygur metinlerinde yer alan terim, her iki inanç için de “kurtarıcı” anlamındadır. Uygur Mani metinlerinde *ötrü ol ödke mitri burhan yarlıgınça* “Sonra o zaman Maitreya Buddha hükmüne göre.” (Zieme 1975, 295-298) şeklinde yer alan Maitreya Buddha, Işık tanrısı tarafından ikinci aşamada yaratılmıştır. Maitreya beş silahlı ile karanlıklar âlemine iner ve ilk insan olan Öhrmazd’a seslenir. İlk insan da ona karşılık verir ve ilk insan derin uykusundan uyanarak Maitreya’nın ya da büyük kurtarıcının seslenişine karşılık verir. İlk insan sağ elini uzatır ve kurtarıcı da onu sağ elinden tutarak karanlıklar âleminde kurtarır. Böylece ilk insanın kurtarılması daha sonraki kurtuluşlar için bir prototip olmuştur (Lieu 1985, 13-14). Uygur Budist metinlerinde de *kin keligme ödki maytri atlıg teñri burhan kutıña* “Gelecek₂ zamandaki Maitreya adlı tanrı Buddha saadetine” (Röhrborn 1971, 141-142) örneğinde yer alır ve *Maitreya Buddha* Budizmde Budist Mesih ya da geleceğin Buddhası olarak tanımlanır. Buna göre Maitreya şimdi Tuş ita cennetinde yaşamaktadır. Daha sonra Şākyamuni’nin yerine bütün insanları kurtarmak için bir Buddha olarak doğacaktır (Soothill-Hodous 1937, 456b). Manihaizmde Mani, kendisini Maitreya Buddha ile bağdaştırır ve kendisini bir kurtarıcı olarak kabul eder (Scott 1985, 104). Böylece geleceğin Buddhası olan Mani, Budizmle de bağlantı kurmuş olur.

1.3. burhanlar uluşı “Buddha yeri, ülkesi”: Eski Uygur Mani metinlerinde yer alan *burhanlar uluşı* “Buddha ülkesi, yeri” (Clark 1982, 229) anlamındaki terim, Buddha yerini ifade etmekle birlikte *burhanlar uluşınta tuğtılar* “Buddhalar ülkesinde doğdular” (Clark 1982, 229) ifadesi de canlıların Buddha yerinde doğabileceklerini yani Buddha olabileceklerini gösterir. Eski Uygur Budist metinlerinde de *burhanlar uluşı* “Buddha ülkesi” (Zieme 1993, 263₆) şeklinde yer almaktadır. Terim Budizmde Skr. *Buddha-bhūmi*, Çin. 佛地 *fú de* olarak gösterilir ve varlıkların on yaşam şekline biri olan “Buddha yerini” ifade eder (Soothill-Hodous 1937, 226b, Edgerton 1953, 400b, 401a). Terim, ayrıca Buddhaların temiz ülkelerini de ifade eder. Manihaizmdeki “temiz alan” düşüncesi Budizmdeki Amitabha Buddha ile ilişkilidir. Amitabha Buddha’nın temiz ülkesi olan Sukhāvātī, ışığı ifade eder. Böylece Budizmdeki Amitabha alanı ile Manihaizmdeki ışık alanı karşılaştırılabilir. Budizmde aydınlanma söz konusuken Manihazimde ise ruhun kurtuluşu esas alınır (Scott 1985, 107). Böylece Manihaizmde kurtuluşa eren ruh Buddha ülkesinde doğacaktır.

Turkish Studies

2. Buddha ve Mani'nin Öğretisi

Buddha ve Mani'nin birer öğretileri bulunmaktadır. Ayrıca her iki inançta da bu öğretileri koruyan yedi önemli cevher vardır. Bu cevherlerin tamamının Mani metinlerinde tespit edilememesine rağmen bunların Budizmle ortaklık gösterdiği konusunda çeşitli ipuçları bulunmaktadır. Bunlar aşağıda sıralanmıştır.

2.1. nom “öğreti”: Budist Uygur metinlerinde *burhan nomni* “Buddha öğretisi” (Ölmez 1993, 161₆) ve Manihaist Uygur metinlerinde *nom* (Klimkeit-Schmidt-Glitzler 1984, 94) olarak geçen terim, “öğreti” anlamında kullanılır ve Buddha'nın ve Mani'nin öğretisini ifade eder. *nom* sözü, Skr. *dharmā*, Çin. 法 *fǎ* (Soothill-Hodous 1937, 267b)'yı karşılar. Terim aynı zamanda Sgd. *nwm*, *δrm* (Laut 1986, 92) olarak belirtilir.

2.2. yiti rtni “yedi ratna, cevher”: Uygur Mani metinlerinde *yiti rtni* “yedi ratna, cevher” (Clark 1982, 381) olarak gösterilen terim, Budist Uygur metinlerinde *yiti erdiniler* “yedi cevherler, ratnalar” (Kara-Zieme 1976, A₆₆₉) şeklinde yer alır ve terim Skr. *saptaratna*, Çin. 七寶 *qī bǎo* (Soothill-Hodous 1937, 11b) olarak gösterilir. Budizme göre terim, “yedi cevher, yedi hazine, değerli şey” anlamında olup iki farklı şekilde ifade edilmektedir. Bunlardan birincisi altın, gümüş, vajra, kristal, akik, kırmızı inci, başka bir tür akik olmak üzere yedi değerli taşdır. Cakravartin'in yedi cevheri ise altın tekerlek, fil, siyah hızlı at, ilahî inci ya da güzel inci, hazine bakanı, kadın cevheri ve sadık bir generaldir (Soothill-Hodous 1937, 11b-12a). Bu yedi cevher, bir kralın başarılı olabilmesi için sahip olması gereken yedi unsuru ifade eder. Manihaizmde ise bu yedi cevher teriminin tam olarak neyi ifade ettiği tespit edilememiş olmasına rağmen Uygur Mani metinlerindeki *çintamani rtni* “cintāmaṇi cevheri” (Clark 1982, 251) ifadesi, Budizmdeki yedi cevherden biridir ve bundan yola çıkarak *yiti rtni* de muhtemelen Budizmdeki yedi cevher ile bağlantılıdır. Uygur Budist metinlerindeki *çintamani erdini* “cintāmaṇi i ratna, cevheri” (Kaya 1994, 70₃) de “inanılmaz bir taş, felsefe taşı, bütün istekleri yerine getiren tılsımlı inci” anlamındadır. Bu inci denizde ejder kral ya da balık başlı Makara ya da Buddha'nın kalıntıları tarafından korunmaktadır (Soothill-Hodous 1937, 211a, 445b). Budizmde ise bu taş, Buddha ve onun öğretilerini koruyan ve açığa çıkaran olarak gösterilir. Bu taş kırmızı, turuncu, yeşil ve mavi zümrüden yapılmıştır (Beer 2003, 292a-b). Böylece Budizm ve Manihaizmde kullanılan *yiti rtni/yiti erdiniler* terimi, Buddha ve Mani'nin öğretisini koruyan anlamındadır.

3. Tanrılar ve Tanrılar Ülkesi

Budizmde altı hayat şeklinden altıncısı olan tanrılar hayat biçimi ve bazı tanrı adları Manihaizmle benzerlik göstermektedir. Bununla birlikte aşağıda bahsedilecek olan Manihaizmdeki beş tanrı düşüncesi, Budizmdeki beş Buddha düşüncesiyle yakınlık gösterir.

3.1. azrua “Zurvān”: Manihaist Uygur metinlerinde yer alan *azrua teḡri* “Zurvān tanrı” (Zieme 1975, 182) ve *ulug ilig teḡri kanı azrua teḡri teḡrisi* “büyük hükümdar, tanrılar hükümdarı Zurvān, tanrılar tanrısı” (Zieme 1975, 177-178), *kaḡımız azrua* “babamız Zurvān” ifadeleri Manihaizmde en büyük tanrı olan Zurvān'ı karşılar. Zurvān, Manihaizmde iyiliğin kaynağı ışık bölgesinde (Syr. *'tr'dnwhr'*) oturur ve en büyük baba (Syr. *'b'drbwt'*) olarak adlandırılır. Ayrıca hayat ağacı (Syr. *'yln'dhy'*) olarak da kabul edilir. Yunan kaynaklarında da en büyük babanın dört yüzü olarak ifade edilir. Bu prensip tanrılar tanrısı olarak da işaret edilir (Lieu 1985, 9). İyiliğin kaynağı Zurvānizm mezheplerinde farklı olarak ifade edilmektedir. Manihaizmde ışığın, ruhun en büyük hükümdarı yine Zurvān'dır. Zurvān diğer mezheplerde ise Öhrmazd ve Ahriman'ın babası olarak gösterilir. Ayrıca İran'da Žuk (Zurvān) ya da Žamanak (zamān yani vakit) ile de bağlantılıdır. Zurvān kader ve şansla da ilişkilendirilmektedir. Ayrıca adalet tanrısıdır. Kısacası Zurvān Manihazimde en büyük tanrı olarak kabul edilir (Zaehner 1972, 54-60). Terim, Budist Uygur metinlerinde ise *azrua teḡri* “Brahma tanrı” (Kaya 1994, 381₁₁) olarak ifade edilir ve

Turkish Studies

Brahma, Viṣṇu ve Śīva'dan oluşan Trimūrti'den biri olarak gösterilir (Soothill-Hodous 1937, 63b). Ayrıca dünyanın hükümdarı olarak kabul edilir (Soothill-Hodous 1937, 354a). Böylece Budizmdeki Brahma da en büyük tanrıyı ifade eder. Burada Manihaizmin Budizmden etkilenmesinden ziyade ortak kültür unsuru olarak bakabiliriz. Çünkü Hint ve İran dili ve kültürü ortak dönem geçirmiştir. Muhtemelen bazı konularda ortaklıklar söz konusu olacaktır.

3.2. hormuzta teḡri “Öhrmazd tanrı”: Manihaist Uygur metinlerinde *hormuzta teḡri* “Öhrmazd tanrı” (Zieme 1975, 48) ve yine Budist Uygur metinlerinde de *teḡri kanı hormuzta teḡri* “Tanrılar hükümdarı Indra tanrı.” (Kaya 1994, 167₁₆) şeklinde yer alan terim, iki dinde de farklı anlam ifade eder. Terim, Budizmde tanrı Indra'yı karşılar ve Skr. *Indra*, Çin. 因陀羅 *yīn tuó luó* şeklinde belirtilir. Tanrı Indra, Budizmde cennetin hükümdarı olarak kabul edilir (Soothill-Hodous 1937, 206b). Manihaizmde ise ilahî olarak yaratılmış ilk insanı ifade eden (Lieu 1985, 5-26) terim, ve Sgd. *xwrmzt'* (Gharib 1995, 487a) olarak gösterilir. Öhrmazd Zurvanizmde Zurvan'ın oğlu Ahriman'ın kardeşidir. Fakat Manihaizmde Ahriman yükselmiş ve ışık tanrısı olan Zurvan'ın rakibi olarak karanlıklar âleminin tanrısı olmuştur. Öhrmazd ise yaratılan ilk ilâhi insan anlamını kazanmıştır. Bu duruma Budizmin önemli etkileri olmuştur (Zaehner 1972, 21-22). Burada genel olarak baktığımızda *hormuzta teḡri* ifadesi sadece terim olarak benzerlik göstermektedir. Terimin her iki dinde de anlamsal olarak hiçbir benzerliği olmamakla birlikte dil yönünden aynı olmasını gerek Soğudluların ve Budist kolonilerin ve gerekse Mani'nin Hindistan'a olan ziyaretine bağlayabiliriz (Zaehner 1972, 21-22). Böylece burada terimsel bir etki söz konusudur, diyebiliriz.

3.3. beḡ teḡri “beḡ tanrı”: Manihaist Uygur metinlerinde yer alan *beḡ teḡri* “beḡ tanrı” terimi, beḡ yönün tanrılarını ifade etmekle birlikte Manihaizmde ışık tanrısının beḡ elementi olan hava, rüzgâr, ışık, su ve ateşi de gösterir (Lieu 1985, 9). Bu beḡ tanrının Budizmdeki karşılığı ise beḡ dhyāni ya da beḡ yönün Buddhası olarak kabul edilir ve bu beḡ Buddha Vairocana, Akḡ obhya, Ratnasambhava, Amitābha ve Amoghasiddhi şeklinde sıralanır (Soothill-Hodous 1937, 120b). Bununla birlikte bu beḡ Buddha'nın karşılığı olarak Mani metinlerindeki *kut*, *ög*, *sakinç*, *tuymak*, *köñül* terimleri de bu Buddhaların Manihaizmdeki özellikleri olarak gösterilir (Lieu 1985, 209). Yine Manihaizmdeki bu beḡ ifade, ışık dünyasının en büyük babası olan Zurvān'ın beḡ ikāmetgāhını gösterir. Bu beḡ yer akıl, bilgi, idrak, düşünce ve saadetten oluşmaktadır (Lieu 1985, 10). Böylece Manihaizmdeki beḡ tanrı düşüncesi ile Budizmdeki beḡ dhyāni ortaklık göstermektedir.

Budizmdeki beḡ unsur ile Manihaizmdeki beḡ tanrı isimleri küçük farklılıklarla birlikte benzerlik göstermektedir. Burada, Mani beḡ unsur düşüncesini belki de Bardaisan okulundan almış olabilir (Pettipiece 2006, 136). Bardaisan, Jainizm'in kurucusudur ve Mani'nin Hindistan'ı ziyareti esnasında Jainizmden etkilendiği ifade edilmektedir (Deeg-Gardner 2009, 3). Fakat genel olarak bakıldığında ise Budizm ile Jainizmin pek çok konuda ortaklık gösterdiği bilinmektedir. Acaba gerçekten burada Budizm mi ya da Jainizm mi etkili olmuştur, bunu iyi analiz etmek gerekmektedir.

Manihaizmde beḡ unsurla bağlantılı olan *beḡ ziwānē* “ışık tanrılarının” beḡ de erdemi bulunmaktadır. Bu erdemler sevmeye, iman, mükemmellik, tahammül ve bilgeliktir (Pettipiece 2006, 58). Aşağıdaki tabloda yer alan Manihaizmin beḡ tanrısının beḡ erdemi Budizmle de bağlantılıdır ve bu beḡ erdem Budizmdeki bazı *pāramitā*larla ya da aydınlanmaya yardım eden beḡ unsurla ilgilidir. Buna göre Budizmde aydınlanmaya yardım eden beḡ unsur iman, gayret, hafıza, yoğunlaşma ve bilgeliktir (<http://www.sutrasmantras.info/glossary.html> 21.06.2012). Böylece bu beḡleme Budizm ve Manihaizm ile birebir uyuşmasa da temel olarak ortaklık göstermektedir.

Turkish Studies

BUDİZM			MANİHAİZM			
Dhyāni Buddha	Yön	Unsur	Beş tanrı	Yön	Özellik, uzuv	Erdem
<i>vairocana burhan</i> “Vairocana Buddha” (Müller 1911, 57 ₂₋₃)	<i>oturasında</i> “ortasında, merkezde” (Zieme-Kara 1978,1201)	<i>kök kalig</i> “gökyüzü, uzay” (Zieme-Kara 1978,780)	<i>tuntura teñri</i> “hava tanrısı” (Klimkeit - Schmidt-Glinter 1984, 86)	<i>ortusun içre</i> “merkez, orta” (Zieme 1975,192 -193)	<i>kut sını</i> “saadet, zihin” (Zieme 1975,191)	<i>amranmak bilig</i> “sevme bilgisi” (Le Coq 1922, 16 ₁₅)
<i>akşobi atlıg burhan</i> “Aksobhya adlı Buddha.” (Zieme1996, 333)	<i>öñdün yıñak</i> “doğu yönü” (Zieme 1996, 333)	<i>yir mahabut</i> “toprak elementi” (Zieme-Kara 1978,777)	<i>yil teñri</i> “rüzgâr tanrısı” (Klimkeit - Schmidt-Glinter 1984, 86)	<i>birdin sıñar</i> “güney yönü” (Zieme 1975,193)	<i>köñül sını</i> “anlama, anlayış” (Zieme 1975,193)	<i>kirtgünç bilig</i> “iman bilgisi” (Le Coq 1922, 16 ₁₆)
<i>ratnasanbau-a burhan</i> “Ratnasambha va Buddha” (Zieme-Kara 1978,1214)	<i>küntin yıñak</i> “güney yönü” (Kaya 1994, 357 ₉)	<i>ot mahabut</i> “ateş elementi” (Zieme-Kara 1978,778)	<i>ot teñri</i> “ateş tanrısı” (Klimkeit - Schmidt-Glinter 1984, 86)	<i>birdin sıñar</i> “güney yönü” (Zieme 1975,195 -196)	<i>tuymak sını</i> “anlayış, algı” (Zieme 1975,195)	<i>bilge bilig</i> “bilgi” (Le Coq 1922, 16 ₁₇)
<i>abita atlıg burhan</i> “Amita adlı Buddha.” (Zieme 1996, 335)	<i>kidin yıñak</i> “batı yönü” (Zieme 1996, 335)	<i>suv mahabut</i> “su elementi” (Zieme-Kara 1978,775)	<i>suv teñri</i> “su tanrısı” (Klimkeit - Schmidt-Glinter 1984, 86)	<i>kün batsıkıdın sıñar</i> “batı yönü” (Zieme 1975,194 -195)	<i>sakınç sını</i> “anlayış, düşünce” (Zieme 1975, 194)	<i>serinmek bilig</i> “tahammül bilgisi” (Le Coq 1922, 16 ₁₇)
<i>amogasiti burhan</i> “Amoghasiddhi Buddha” (Müller 1911, 55 ₅₋₁)	<i>tagdın yıñak</i> “kuzey yönü” (Zieme 1996, 336)	<i>yil tilgen</i> “hava elementi” (Barutcu 1998,104a/2)	<i>yaruk teñri</i> “ışık tanrısı” (Klimkeit - Schmidt-Glinter 1984, 86)	<i>kün tugsukda n sıñar</i> “doğu yönü” (Zieme 1975,193 -194)	<i>ög sını</i> “akıl, düşünce” (Zieme 1975, 193)	<i>tavranmak bilig</i> “istem bilgisi” (Le Coq1922,16 ₁₆)

Turkish Studies

3.4. erklig kan “Tanrı Yāma”: Manihaist Uygur metinlerinde *üzüksüz erklig kan* “ebedi Tanrı Yāma” (Klimkeit-Schmidt-Glinter 1984, 96) şeklinde yer alan terim, Budist Uygur metinlerinde de *erklig kan armakıntın tugum ajun tutar* “Tanrı Yāma’nın hilesinden (dolayı) doğum hayat biçimi ortaya çıkar.” (Zieme 1978, 1290-1292) ve *bo meniñ alımçularımka bösiüp erklig kan üskinte aydukda tegdükde neteg kılayın* “Bu benim (canımı) alanlara kızıp Tanrı Yāma huzuruna ulaştıklarında₂ nasıl davranayım.” (Kaya 1994, 10₁₆₋₁₈) şeklinde yer alır. Bu örneklerden hareketle *erklig kan*’ın ölüm tanrısı olduğunu söyleyebiliriz. Burada kişinin ölümünden sonra Tanrı Yāma’nın huzuruna çıkışı ve ona hesap verışı söz konusudur. Terim, Skr. *yāma*, *yāma-deva*, Çin. 閻摩羅王 *yán mó luó wáng*, 焰魔 *yàn mó* olarak gösterilirken “ölümün ve cehennem kralı” olarak tanımlanır (Soothill-Hodous 1937, 23a, 216a). Böylece terim, Budizm ve Manihaizmde ortaklık gösterir.

3.5. teñri yiri “tanrı yeri”: Manihaist Uygur metinlerinde yer alan *teñri yiri* “tanrı yeri” (Clark 1982, 510), Budist Uygur metinlerinde de *teñri yiri* “Tanrı yeri” (Röhrborn 1971, 1310) şeklinde yer alır ve Skr. *devaloka*, Çin. 六欲天 *liùyù tiān* (Soothill-Hodous 1937, 136a) olarak gösterilir. Terim, Brahmanizm tanrılarının tamamını gösterir ve bunların hepsi de Devaloka’da otururlar (Soothill-Hodous 1937, 373a, Edgerton 1953, 270a, 271b). Manihaizmde de *samsāra*’dan kurtulan canlıların doğdukları yerlerden biri olarak tanrı yeri gösterilir. Bu *yramaz orunlarta tugmış erserler bo ozup kurtulup tñri yirinte burhanlar uluşınta tugmakları bolzun* “Faydasız yerlerde doğmuş ise (oradan) kurtulup tanrı yerinde ve Buddha ülkesinde doğsunlar.” (Clark 1982, 509-511) örneğiyle kanıtlanabilir.

4. Canlılar Dünyası

Budizm ve Manihaizmde yer alan canlılar dünyası ya da beş hayat şekli terimi, başlık olarak benzerlik göstermekle birlikte içerikte çok az ayrılık taşır. Fakat temel nokta olarak aydınlığa ulaşamamış canlıların temsil edilmesi nedeniyle birlikte ele alınmışlardır.

4.1. biş ażun “beş hayat şekli”: Manihaist Uygur metinlerinde *biş ażun* “beş hayat şekli” (Clark 1982, 31) terimi, Budist metinlerde de *biş ajun* “beş hayat şekli” (Kaya 1994, 24₁₂)dur. Budizmde beş hayat şekli Skr. *pañcā-gati* (Monier-Williams 1899, 614b), Çin. 五趣 *wǔ qù* (Soothill-Hodous 1937, 127b) olarak ifade edilir ve bu beş hayat şekli cehennemler, pretalar, hayvanlar, asuralar ve insanların bulunduğu hayat şeklidir. Manihaizmdeki beş hayat şekli ise karanlıklar dünyasındaki beş dünyayı ifade eder. Bu beş dünyada, büyük ve derin bir mağara ve beş canlı türü bulunmaktadır. Bu canlılar iki ayaklılar, dört ayaklılar, uçan canlılar, yüzen canlılar ve sürüngenlerdir. Karanlığın beş dünyasında yaşayanlar iki cinsiyet olarak bölünürler ve şehvet ve arzu tarafından esir alınırlar (Lieu 1985, 10). Buna göre Manihazimdeki beş hayat şekli, *adaklıg kişi* “ayaklı insan” (Zieme 1967, 355₂), *tört butlug tınlıg* “dört bacaklı canlı” (Asmussen 1965, 172₈₁), *uçugma tınlıg* “uçan canlı” (Asmussen 1965, 172₈₂), *suv içreki tınlıg* “su içindeki canlı” (Asmussen 1965, 172₈₃), *yirdeki bagrın yorigma tınlıg* “yerde bağı ile sürünen canlı” (Asmussen 1965, 172₈₄) şeklinde sıralanmaktadır. Böylece burada Budizm ve Manihaizm arasındaki ortaklık sadece *beş ajun* ifadesinde olmakla birlikte aslında içerikte de temel olarak bir benzerlik söz konusudur. Çünkü her iki hayat şekli de gerçeği fark etmemiş karanlık dünyadaki canlıları ifade eder. Bununla birlikte Mani Uygur metinlerinde yer alan *yramaz orunlarta tugmış erserler bo ozup kurtulup tñri yirinte burhanlar uluşınta tugmakları bolzun* “Faydasız yerlerde doğmuş ise (oradan) kurtulup tanrı yerinde ve Buddha ülkesinde doğsunlar.” (Clark 1982, 509-511) ifadesi de canlıların doğmuş oldukları hayat şekillerini dolaylı olarak göstermektedir. Burada kötü hayat şekilleri kastedilmektedir yani canlılar karmaları sonucunda kötü hayat şekillerinde doğabildikleri gibi yaptıkları iyilikler sonucunda da tanrı yerinde ya da Buddha ülkesinde doğabilmektedirler.

Turkish Studies

4.2. *tört tugum* “dört doğum”: Manihaist Uygur metinlerinde *tört tugum* “dört doğum” (Clark 1982, 18/288) olarak belirtilen terimin Manihaizmdeki anlamı bilinmemekle birlikte Uygur metinlerindeki *tört tugum* terimi dört doğum şeklini ifade eder. Buna göre, Skr. *catur-yoni*, Çin. 四生 *sì shēng* (Soothill-Hodous 1937, 178b) olarak belirtilen doğumun dört şekli, 1. rahimde doğmak, memeli gibi doğurmak, 2. kuş gibi yumurtadan çıkmak, 3. balık ve kurt gibi nem ya da suda doğmak ve 4. kozadaki güve gibi ya da tanrılar gibi, cehennemdekiler ya da yeni bir tekâmül dünyası oluşturanlar gibi değişimle doğmak, şeklinde sıralanmaktadır (Soothill-Hodous 1937, 178b). Böylece terim Manihaizm ile Budizm arasında ortaklık arz etmektedir.

5. Ahlak

Canlıları iyiliğe ya da kötülüğe sevk eden ahlâki kurallarla birlikte canlıları günaha yönlendiren unsurlar yönünden her iki inanç da benzerlik gösterir. Bunlar aşağıda açıklanmıştır.

5.1. *üç tamgalar* “üç mühür”: Manihaizmdeki *üç tamgalar* “üç mühür” (Bang-Gabain 1930, 144) düşüncesi canlıların eline, diline ve gönlüne sahip çıkmasını ifade eder. Ağzın mühürü, kötü söz söylememeyi, et yememeyi ve içki içmemeyi gerektirir. Elin mühürü, hiçbir canlıyı öldürmemek, hiçbir bitkiye zarar vermemek, gönlün mühürü ise evlenmemeyi ve cinsellikten uzak durmayı gerektirir (Lieu, 19-20). Bu durum Eski Uygur Budist metinlerinde *et’özin tilin köñülün edgü kılınç buyan* “vücut, dil ve gönül ile iyi ameller” (Tekin 1976, 19₃₄₋₃₅) şeklinde ifade edilmektedir. Böylece Budizmde sevap ya da günah vücut, dil ve gönül ile yapılırken Manihaizmde de ağız, el ve gönül ile yapılmaktadır ki her iki inançta da ortaklık görülmektedir. Bununla birlikte bütün inançlarda insanı sevaba ya da günaha sevk eden unsurlar bu üçüdür ki bu yüzden Manihaizmin Budizmden bu konuda etkilendiğini söylemek şimdilik muhtemeldir.

5.2. *biş çahşapat* “beş şikşāpada” / *on çahşapat* “on şikşāpada”: Skr. *śikṣāpada*, Çin. 十戒 *shíjiè* olan terim, Budizmde rahiplerin uyması gereken beş ve on yasağı yani on emri ifade eder. Buna göre, öldürmemek, çalmamak, zina etmemek, yalan söylememek, sarhoşluk verici içkileri içmemek, saati dışında yemek yememek, etkileyici parfüm kullanmamak, yüksek yerde uyumamak, şarkı söylememek, dans etmemek ve altın, gümüş gibi değerli eşyalardan kendini korumaktır (Soothill-Hodous 1937, 50a-b). Terim aynı zamanda on erdem ya da *pāramitā*dan biri olan *śīla-pāramitā*nın karşılığıdır. *Śīla-pāramitā* “ahlâki temizlik” olarak tanımlanır (Soothill-Hodous 1937, 101b). Eski Uygur Budist metinlerinde *yene yme bodisatavlar biş törlüg nomlarka tayanıp ikinti çahşapat paramıtıg tükel bütürürler* “Yine Boddhisatvalar beş türlü töreye dayanıp ikinci *śikṣāpada-paramitā*yı tamamlarlar.” (Kaya 1994, 219_{6,8}) şeklinde örneklenen terim, Eski Uygur Mani metinlerinde de *biş çahşapt* “beş şikşāpada” (Le Coq 1922, 39₈) ve *on çahşapat tutdukumuzda berü üç ağzın üç köñülün üç elgin bir kamağ özün tüketü tutmak kergek erti* “On şikşāpada (yolunu) tuttuğumuzdan beri üç (defa) ağızla, üç (defa) gönülle, üç (defa) elle ve bir (defa) da bütün vücut ile tamamlamamız gerekirdi.” (Asmussen 1965, 175₁₉₁₋₁₉₅) örnekleriyle tanıklanır. Böylece Budizm ile Manihaizm ortaklık göstermektedir.

5.3. Günahlar ve Sevaplar

Canlıların ahlâki kuralları uygulamaları ya da uygulamadıkları sonucundaki eylemler günah ya da sevap olarak adlandırılır. Bu sevap ve günah terimleri de her iki inancın ortak terimlerindedir.

5.3.1. *ayıg kılınç* “kötü amel, günah”: Budizm ve Manihaizmin ortak ifadelerinden biri de *ayıg kılınç* “kötü amel, günah”tır. Skr. *duṣkṛta*, Çin. 突吉羅 *tū jí luó* olarak belirtilen terim, “yanlış hareket, şeytani hareket, kötü kök, vücudun ve ağzın günahları” (Soothill-Hodous 1937, 311a) olarak tanımlanmaktadır. Eski Uygur Budist metinlerinde *ayıg kılınç* “Kötü hareket, amel” (Röhrborn 1971, 191) şeklindeki terim, Eski Uygur Mani metinlerinde ise *ayıg kılınçlıg şmnu ogulinta* “Kötü hareketli şeytan oğlunda.” (Le Coq 1922, 25_{8,9}) olarak geçmektedir. Her iki terim

Turkish Studies

de canlıların kötü hareketini ifade eder. Bununla birlikte Eski Uygur Budist metinlerindeki *on ayıg kılınçdın* “On kötü hareketten.” (Kaya 1994, 108₁₃) ve *on törlüg ayıg kılınçlarıg* “On türlü kötü hareketleri.” (Kaya 1994, 107₂₀₋₂₁) örnekleri ile Eski Uygur Mani metinlerindeki *sözün kılınçın on törlüg tsuy yazuk kaltımız erser* “Söz ve hareketlerle on türlü günah₂ işlediyssek.” (Zieme 1967, 357₁₋₄) ve *bo on törlüg yazukda boşunu ötünür biz* “Bu on türlü günah için tövbe₂ ederiz.” (Zieme 1967, 358₉₋₁₁) örnekleri bu terim için örnek verilebilir. Böylece Budizmdeki ve Manihaizmdeki on günah terimi başlık olarak ortaklık göstermektedir. Fakat içerik olarak sadece üç günahta benzerlik söz konusudur. Burada benzer olan terimler tabloda gösterilecektir. Diğer günahlarda benzerlik söz konusu değildir.

BUDİZM	MANİHAİZM
<i>ölüt ölürmek</i> (Geng Shimin vd. 1998, 64 ₁₁) “Ölümlüleri öldürmek.”	<i>yme neçe üküş tınlığıg turalığıg ölürdümüz erser</i> “Pek çok canlıyı ₂ öldürdüyssek.” (Zieme 1967, 356 ₁₂₋₁₄)
<i>tilin ezük yalğan sav sözledimiz erser</i> “Dil ile yalan ₂ söz söylediysek.” (Bang-Gabain 1930a, A ₇₀₋₇₁)	<i>neçe igid igidedimiz erser</i> “Pek çok yalan söylediysek.” (Zieme 1967, 357 ₄₋₅)
<i>evrik sarsıg sav sözledimiz erser</i> (Bang-Gabain 1930a, A ₇₁₋₇₂) “Kaba ve çirkin söz söylediysek, küftüyssek.”	<i>kıkşürü sözledimiz erser</i> “Öfkeli söz söylediysek.” (Zieme 1967, 356 ₁₀)

Budizmde on günahdan ayrı olarak beş türlü *ānantarīya sabhāgā* (Edgerton 1953, 560a) günahları da önemlidir. Burada beş günahdan biri de manastırları yıkmak ve Budhalara zarar vermektir. Bu günah Budist Uygur metinlerinde *vrhar sengrem boztumuz söktümüz erser* “Vihāra, samgharāmaları bozduk, söktüyssek.” (Bang-Gabain 1930a, A₃₉) şeklinde yer alırken Uygur Mani metinlerinde ise *viharda şakimun burhan yirin artatdım erser* “Vihārada Śākyamuni Buddha yerini bozduysam.” (Asmussen 1965, 233₁₀₋₁₁) şeklinde yer alır. Burada Uygur Mani metninde Śākyamuni Buddha adının geçmesi ilginçtir. Fakat bu durumun Mani’nin kendinden önceki dinî liderlerle olan bağlantısından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Çünkü Mani önceki dinî önderlere saygı duyuyor ve onların yerine geçtiğine inanıyordu.

5.3.2. buyan bütteg “iyi amel, sevap”/ buyan bütteg kıl- “sevap işlemek”, buyan edgü kılınç “sevap”: Budizm ile Manihaizmin ortak terimlerinden biri de *buyan edgü kılınç* ya da *buyan bütteg* ifadesidir. Eski Uygur Budist metinlerinde *buyan edgü kılınçları* “iyi₂ amelleri” (Kaya 1994, 152₁₄₋₁₅), *buyan bütteg kılmak* “iyi amel işlemek” (Tekin 1976, 25₃), *bütteg edgü kılınç* “iyi₂ amel” (Tekin 1976, 95₁₀₋₁₁) şeklinde görülen terim, Skr. *punya*, Çin. 福德 *fú dé* (Soothill-Hodous 1937, 426a) ve Sgd. *pwny'n(h)* (Gharib 1995, 329b)’yı ifade eder ve iyi tohumlarla beslenmiş ahlâklı canlıların hareketlerini belirtir (Soothill-Hodous 1937, 426a). Terimin eski Uygur Mani metinlerindeki karşılığı da *buyan edgü kılınç* “iyi₂ amel” (Clark 1982, 504), *edgü kılınçlıg işler* “iyi amelli işler” (Clark 1982, 80) şeklindedir ve Manihazimdeki sevap olgusunu ifade eder. Buna göre eski Uygur Budist ve Manihaist metinlerde sevap için aynı ifadeler kullanılmıştır. Bu konuyla ilgili bakınız Özertural (2008, 111-118).

6. İstirap

Gerek Budizmin ve gerekse Manihaizmin temel inancı, ıstırap tasavvurudur. Canlıların aydınlanamamalarından kaynaklanan yeniden doğumlar sonucunda canlılar doğdukları hayat şekillerinde sürekli acı çekerler ki bu da her iki inançta da *samsāra* düşüncesini meydana getirir. Böylece her iki inancın da inananlarının en büyük hedefi aydınlanmak ve tekrar bu hayat biçiminde doğmaktan kurtulmaktır. Aşağıda Budizm ve Manihaizmin ıstırap tasavvuru açıklanacaktır.

6.1. tört emgek “dört büyük ıstırap”/ sekiz törlüg emgek “sekiz türlü ıstırap”: Manihaist Uygur metinlerinde *tört ulug emgek* “dört büyük ıstırap” (Le Coq 1919, 4-5) ve *sekiz*

Turkish Studies

törlüg emgek “sekiz türlü ıstırap” (Clark 1982, 19) şeklinde sıralanan terimler, Budizmde de önemlidir. Buna göre Budizmde doğum, yaşlanma, hastalanma ve ölüm ıstırapı olarak gösterilen terim, Çin. 四苦 *sì kǔ* ya da 生老病死 *shēnglǎobìngsǐ* (Soothill-Hodous 1937, 181a) olarak ifade edilir. Ayrıca Budizmde dört ıstırapla birlikte sekiz ıstırap düşüncesi de bulunmaktadır. Buna göre doğum, yaşlanma, hastalanma ve ölüm gibi dört evrensel ıstırapa, sevgililerden ayrılma, nefret edilenlerle karşılaşma, arzu edilenleri elde edememe ve Beş Skandha'nın neden olduğu ıstıraplar da eklenerek toplam sekiz evrensel ıstırap ortaya çıkar (Soothill-Hodous 1937, 39b). Aşağıda Manihaizm terimlerinde gösterilen sekiz ıstırap içinde Budizmdeki dört ya da sekiz ıstıraptan sadece üçü uyum sağlamaktadır. Bunlar hastalık, yaşlanma ve ölüm ıstıraplarıdır. Manihaizmdeki açlık ve susuzluk ıstırapları ise Budizmde iç ve dış ıstırap olarak gösterilen iki ıstırap arasında sayılır. Buna göre açlık ve susuzluk ıstırapı iç ıstıraplar arasında belirtilir (Barutcu 1992, 378). Yine Budizmdeki *kuyaşda tımlıgda emgetmemek* (Kaya 1994, 220₂₂) “güneşte ve soğukta ıstırap çektirmemek” ifadesi canlılara yapılan eziyetleri gösterir. Burada yer alan Budizm ve Manihaizmin ortak ifadeleri olan dört ve sekiz ıstırap düşüncesi Manihaizmin Budizmden etkilenmiş olabileceğini gösterir. Fakat bu ıstırap türlerinin alt başlıkları ise bire bir uymamaktadır. Bununla birlikte Budist Uygur metinlerinde yer alan *avış tamudaki emgekler* “avici cehennemindeki ıstıraplar” (Geng Shimin vd. 1998, 56₂₃₋₂₄) ifadesinin Manihaist karşılığı *awiş tamu emgekin* “avici cehennemi ıstırapı” (Le Coq 1922, 47₃₋₄)'dır.

BUDİZM	MANİHAİZM
<i>tört emgek</i> * “dört ıstırap”	<i>tört emgek</i> “dört ıstırap” (Le Coq 1919, 4-5)
<i>sekiz törlüg emgek</i> * “sekiz türlü ıstırap”	<i>sekiz törlüg emgek</i> “sekiz türlü ıstırap” (Clark 1982, 19)
<i>açmak suvsamak emgekin</i> “açlık ve susuzluk ıstırapı” (Kaya 1994, 118 ₄₋₆)	<i>eñ aşnu açmak</i> “en önce açlık” (Zieme 1975, 344)
<i>açmak suvsamak emgekin</i> “açlık ve susuzluk ıstırapı” (Kaya 1994, 118 ₄₋₆)	<i>ikinti suvsamak</i> “ikincisi susuzluk” (Zieme 1975, 344)
<i>kuyaşda tımlıgda emgetmemek</i> “güneşte ve soğukta ıstırap çektirmemek” (Kaya 1994, 220 ₂₂)	<i>üçünç tımlıg</i> “üçüncüsü soğukluk” (Zieme 1975, 344-345)
<i>kuyaşda tımlıgda emgetmemek</i> “güneşte ve soğukta ıstırap çektirmemek” (Kaya 1994, 220 ₂₂)	<i>törtünç isig</i> “dördüncüsü sıcaklık” (Zieme 1975, 345)
<i>ig agrıg emgek</i> (Kaya 1994, 475 ₂₋₃), <i>ig kem emgek</i> (Müller 1922, 35 ₂₀), <i>kem emgek</i> “hastalık ıstırapı” (Müller 1922, 40 ₆)	<i>bişinç ig</i> “beşincisi hastalık” (Zieme 1975, 345)
<i>karımak emgeklerin</i> “yaşlanma ıstırapı” (Geng Shimin vd., 282 ₇₋₈)	<i>altınç karımak</i> “altıncısı yaşlılık” (Zieme 1975, 346)
<i>ölmek emgek</i> “ölüm ıstırapı” (Kaya 1994, 9 ₉)	<i>yitinç ölmek</i> “yedincisi ölmek” (Zieme 1975, 346)

Turkish Studies

6.2. İstirabın Sebepleri

Canlıların ıstırap çekmelerinin, yeniden doğum yolunu tutmalarının çeşitli sebepleri vardır. Bunlardan en önemlileri öfke, cehalet ve şehvet olarak gösterilmektedir ki bu durum aşağıda ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

6.2.1. üç yavlak yol “üç kötü yol”: Manihaist Uygur metinlerinde yer alan *üç yavlak yol* “üç kötü yol” terimi, Budist Uygur metinlerinde de yer alır; fakat bu terim Budizmde Skr. *aparagati*, Çin. 阿波那伽低 *ābō nàjiā dī* (Soothill-Hodous 1937, 289a) terimini karşıl原因an “varlığın üç şeytani yolu” anlamındaki cehennemler, pretalar ve hayvanlar dünyasını içine alır (Soothill-Hodous 1937, 289a, Edgerton 1953, 208a). Terim Budist Uygur metinlerinde *üç yavlak yol* “üç kötü yol” (Zieme 1985,5₆₇) şeklinde ifade edilir. Manihaist Uygur metinlerindeki *üç yavlak yol* teriminin Budist Uygur metinlerindeki asıl karşılığı ise *üç agu* “üç zehir”, *üç agu nızvanı* “üç zehir ihtirası” terimidir ve bu terim Çin. 三毒 *san dú*, 三根 *sangen* (Soothill-Hodous 1937, 68b) şeklinde gösterilir. Üç zehir anlamındaki terim, Skr. *ragā*, Çin. 貪 *tān* “şehvet ya da yanlış istek”, Skr. *dveṣa*, Çin. 瞋 *chēn* “öfke, nefret ya da dargınlık” ve Skr. *moha*, Çin. 痴 *chī* “aptallık, cehalet, akılsız ya da budist doğruları istemeyen”, olmak üzere üçe ayrılır (Soothill-Hodous 1937, 69a, 364b). Böylece Budist ve Manihaist terimler ortaklık arz etmektedir. Hemen hemen bütün dinlerde ve öğretilerde bu üç öge yer alır.

BUDİZM	MANİHAİZM
<i>üç agu</i> “üç zehir” (Zieme 1993, 238 _{3a}), <i>üç agu nızvanı</i> “üç zehirli ihtiras” (Zieme 2000, 648), <i>az övke biligsiz biligin</i> “arzu, öfke, cehalet” (Kaya 1994, 115 ₁₇)	<i>üç yavlak yol</i> “üç kötü yol” (Clark 1982, 183), <i>üç yavlak yol</i> “üç kötü yol” (Bang-Gabain 1929, 424 ₂₂₋₂₃)
<i>az</i> “ihtiras” (Kaya 1994, 628 ₄)	<i>az bilig</i> “ihtiras bilgisi” (Bang-Gabain 1929, 424 ₂₅₋₂₆)
<i>övke</i> “öfke” (Kaya 1994, 115 ₁₇)	<i>öpke bilig</i> “öfke bilgisi” (Bang-Gabain 1929, 424 ₃₄₋₃₅), <i>övke nızvanı</i> (Bang-Gabain 1930, 186 ₂₉)
<i>biligsiz bilig</i> “cehalet” (Kaya 1994, 103 ₁₄)	<i>ögsüz köjülsüz</i> “akılsız, cahil” (Bang-Gabain 1930, 186 ₃₀), <i>biligsiz bilig</i> “bilgisiz, cahil” (Clark 1982, 31)

6.2.2. altı kaçığ “altı duyu organı”: Manihaist metinlerde *altı kaçığ* “altı duyu organı” (Clark 1982, 57) olarak belirtilen terim, Budizmde de *altı kaçıklar* “altı duyu organları” (Kaya 1994, 371₇) şeklinde yer alır. Budizmdeki altı duyu organı, Çin. 六賊 *liù zéi* “altı hırsız, altı duyu” ve 六极 *liù jí* “duyu organları, altı hırsız” olarak da ifade edilir (Soothill-Hodous 1937, 138b). Bu 六賊 *liù zéi* “altı duyu organının altı zevkine” de bağlıdır. Gözü güzelden kaçırmak, kulağı sestem, burnu kokudan, dili tattan, vücudu baştan çıkarmadan ve zihni kontrolsüz düşüncelerden kaçırmak ya da kurtarmak mümkün değildir (Soothill-Hodous 1937, 138b). Dolayısıyla canlıları günaha bu altı duyu organı sevk eder. Manihaizmdeki *altı kaçığ* “altı duyu organı” da muhtemelen bu altı duyu organını ifade eder. Fakat Mani Uygur metinlerinde bunlar tespit edilememiştir.

7. Akıbet, Son

Canlıların yapmış oldukları iyilikler ya da kötülüklerin mutlaka bir karşılığı olacaktır. Bu da canlının mutlak sonunu belirler. Buna göre aydınlığa ulaşamamış canlı yeniden doğum yolunu tutacak ve çeşitli hayat biçimlerinden birinde yeniden doğacaktır. Böylece *samsāra* döngüsünde

dönüp duracaktır. Fakat aydınlığa ulaşmış canlı ise kurtuluş yolunu bulmasından dolayı *nirvāṇayı* elde edecektir.

7.1. sansar “saṃsāra, doğum ölüm döngüsü”: Hem Manihaist hem de Budist Uygur metinlerinde yaygın olarak kullanılan terim, Sgd. *sns*’r (Gharib 1995, 357b) < Skr. *saṃsāra* (Soothill-Hodous 1937, 196b)dır. Manihaist İran metinlerinde de kullanılan terim “yeniden doğum döngüsü” (Tongerillo 1984, 247) anlamındadır. Al-Birunî’ye göre Mani İran’dan sürgün edildiğinde ve Hindistan’a geldiğinde ruh göçü öğretisini öğrendi ve kendi görüşüyle bağdaştırdı (Lieu 1985, 56).

Terim, Budizmde “doğum ve ölüm, yeniden doğum ve yeniden ölüm, yaşam ve ölüm” gibi anlamları ifade etmekte olup altı hayat şeklindeki canlıların doğum ölüm döngüsü içinde sürekli doğumu ve ölümü tatmalarıyla ilgilidir. Canlıların şimdiki hayatları geçmişteki karmalarının gereğince ve bu doğum ölüm döngüsünden ancak aydınlandıkları vakit kurtulabileceklerdir. Budist düşüncenin esası, varlıkları ıstırap ve aldanmaların dünyasındaki doğum ölüm döngüsünün tekrarıdır. Yani asıl amaç canlıları Vimokṣa’ya ya da kurtuluşa ulaştırmaktır. Budist düşünce, varlıkları hem bu döngüden hem de altı yoldan birinde doğmaktan kurtarmayı amaçlamıştır. Varlıkların bu döngü içerisinde sürekli dönüp durmalarının nedeni ise arzu ve cehaletleridir. Canlıların özgürlüğe kavuşabilmeleri ve aydınlığa ulaşabilmeleri için bu arzu ve cehaletlerinden kurtulmaları gerekmektedir (Soothill-Hodous 1937, 196b, 214b, ER, saṃsāra XIV, 439-440). Manihaizmdeki doğum ölüm döngüsü düşüncesi de aşağı yukarı Budist düşünceyle benzerdir (Lieu 1985, 208). Fakat bu Saṃsāra düşüncesi Budizmde olduğu kadar katı olmayıp sınırlı bir düşüncedir. Manihaizmdeki seçkinler ya da elit tabaka dinî uygulamalar sonucunda öldükleri vakit bir daha bu karanlıklar âlemine ya da hapisanesine dönmeyeceklerdir. Fakat dinleyiciler ya da Manihaist olmayanlar vücutlarındaki ışık parçası kurtuluncaya kadar tekrar tekrar bu dünyaya geleceklerdir. Tâ ki son ışık parçası kurtuluncaya kadar bu döngü devam edecektir (Sarıkçıoğlu 2000, 148-149). Manihaizmde Mani, yeniden doğum zincirinden muaf tutulmuştur (Lieu 1985, 208).

BUDİZM	MANİHAİZM
<i>sansar</i> “saṃsāra” (Kaya 1994, 480 ₈), <i>uzun sansar</i> “uzun saṃsāra” (Röhrborn 1971, 143)	<i>sansar</i> “saṃsāra” (Clark 1982, 39), <i>uzun sansar</i> “uzun saṃsāra” (Bang-Gabain 1929, 425 ₇₅)
<i>toğmak ölmek sansar</i> “doğum ölüm saṃsārası” (Kaya 1994, 628 ₂₀)	<i>uluñçig sansar</i> “daima dönen saṃsāra” (Bang-Gabain 1930, 26)
<i>emgeklig taluy ögüz</i> “ıstıraplı deniz” (Bang vd. 1934, 47)	<i>emkeglig taluy</i> “ıstırap denizi” (Clark 1982, 51)

7.2. nirvan “nirvāṇa”/ frnibran “parinirvāṇa”: Manihaist Uygur metinlerinde *nirban* “nirvāṇ a” (Clark 1982: 232), *nirvan* “nirvāṇ a” (Clark 1982: 52), *frnibran* “parinirvāṇ a” (Clark 1982, 32) şeklinde geçen terim, Budist Uygur metinlerinde de *nirvan* “nirvāṇ a” (Zieme 1993, 89_{6d}) şeklinde yer alır. Sgd. *nyrβ’n* (Laut 1986, 145) < Skr. *nirvāṇa* (Soothill-Hodous 1937, 328a) kökenli terim, Budizmde “dışarı uçmuş, dışarı gitmiş, dışarı yerleşmiş, sönmüş, varlıktan kurtulmuş, ölmüş, ölü, özgür, çok büyük mutluluğa girmiş, varlığın bireyselliği tamamıyla sönmüş ya da yok olmuş” gibi anlamları ifade eder. Yani terim sönme ile ilgilidir. Bu sönme, bireyselliğin sönmesi, yeniden doğuşun durması, ihtirasların yok edilmesi, bütün ıstırapların sönmesi ve mutluluğa girmek olarak gösterilmektedir. Nirvāṇ a’ya yaşam süremiz içinde girebildiğimiz gibi ölümle de yani *parinirvāṇa* ile de ulaşabiliriz (Soothill-Hodous 1937, 328a-b). Manihaizmde de

Turkish Studies

terim, canlıların aydınlığa ulaşmasını ve mutlak sükûnete erişmesini ifade eder. Fakat bu inancın Budizmde olduğu kadar etkili olduğu düşünülmemektedir (Sarıkçıoğlu 2000, 148-149).

7.2.1. *kuşrulgu yol “kurtuluş yolu”/ özgü kuşrulgu yol “kurtuluş yolu”*: Uygur Mani metinlerinde *kuşrulgu yol “kurtuluş yolu”* (Bang-Gabain 1930, 190₆₀), *özgü kuşrulgu yol “kurtuluş yolu”* (Clark 1982, 63) olarak kullanılan terim, canlıların ıstıraplarından ve dünya hapisanesinden kurtulmasını ifade eder. Çünkü bu hayat şekli karanlıklar âleminin kötülükleri sonucunda yaratılmıştır. İnsan ya da diğer canlılar içerisinde karanlıklar âleminin parçaları vardır. Fakat az da olsa ışık âleminden de parçalar bulundurmaktadır. İşte bu ışık parçalarını kurtarabilmek, beden ve dünya hapisanesinden kurtuluşu ifade eder. İlk insanın kurtuluş şekli de canlıların karanlık âleminden kurtuluşunu ifade eder. Bu yüzden kurtuluş için Mani'nin öğretilerini dinlemeli ve seçkinlere hizmet edilmelidir (ER, Knowledge as the path to salvation IX, 163-167). Terim Uygur Budist metinlerinde *kuşrulmak yolun “kurtulma yolu”* (Zieme 1985, 17₈), *özgü kurtuluş yolu* (Kaya 1994, 387₁₃₋₁₄) şeklinde yer alır ve sekiz gerçek ya da doğru yolu, Arhat'ı Nirvāṇa'ya ulaştıran sekiz asil yolu yani ıstırapı durdurma yollarını ifade eder (Soothill-Hodous 1937, 37b, Edgerton 1953, 431a). Kısaca canlıyı *samsāra* ıstırapından kurtarıp mutlak sükûnete erdiren sekiz asil yolu belirtir. Böylece terim, Budizm ve Manihaizmde aynı anlamı ifade eder.

7.3. *aviş tamu “avîci cehennemi”*: Manihaist Uygur metinlerde yer alan *aviş tamu “avîci cehennemi”* (Clark 1982, 58-59) teriminin Manihaizmde cehennemi ifade etmesiyle birlikte hangi tür bir cehennem olduğu bilinmemektedir. Bununla birlikte Uygur Mani metinlerinde bu cehennemden başkası da yer almaz. Terim, Budist Uygur metinlerinde de *aviş tamu “avîci cehennemi”* (Röhrborn 1971, 303) şeklindedir. Sgd. *β'ycy, āβīci* (Gharib 1995, 1a), Toh. A/B *avis* (Laut 1986, 126) < Skr. *avīci* (Soothill-Hodous 1937, 35a) olarak gösterilen terim, Budizmde sekiz sıcak cehennem arasında sayılır ve bu cehennemlerden de en kötüsü ve en sıcakıdır. Terim, “kesintisiz ıstırap, günahkârların öldüğü ve kesintisiz ıstırapla doğduğu yer” olarak tanımlanır (Soothill-Hodous 1937, 35a, Edgerton 1953, 78b).

8. Zaman Düşüncesi

Budizm ve Manihaizmde üç zaman düşüncesi olmasıyla birlikte bu sadece terimsel boyuttur. Anlamsal olarak aralarında bağlantı yoktur. Bu aşağıda açıklanacaktır.

8.1. *üç üd “üç zaman”*: Eski Uygur Mani ve Buddha metinlerinin diğer bir ortak terimi de *üç üd “üç zaman”* ifadesidir. Budist metinlerde *ertmiş kelteçi közünür üç üdki* “Geçmiş, gelecek ve şimdiki üç zamandaki.” (Kaya 1994, 346₁₁) şeklinde örneklenebilen terim, geçmiş, şimdi ve geleceği ifade eder. Evren, bir akarsuyun akması gibi, sonsuz bir hareket olarak tanımlanır. Ayrıca terim henüz doğmamış, doğumu ve ölümü de ifade eder (Soothill-Hodous 1937, 57b). Bununla birlikte Budist Uygur metinlerinde *üç üdki burhanlar* “üç zamandaki Buddhalar” (Kaya 1994, 22₂₁₋₂₂) ifadesi de bulunmaktadır ki bu da Budizmde geçmiş, şimdi ve gelecekteki Buddhaları ifade eder. Buna göre, geçmişin Buddhası Kāśyapa, şimdinin Sākyamuni ve geleceğin Buddhası ise Maitreya'dır (Soothill-Hodous 1937, 58a). Uygur Mani metinlerinde yer alan *üç üdki nomug* “üç zaman kanunu” (Asmussen 1965, 174₁₅₈₋₁₅₉) terimi de Manihaizmde geçmiş, şimdi ve gelecek olmak üzere üç zaman dilimini ifade etmektedir. Geçmiş dönemde gök ve yer henüz yaratılmamış olup sadece Manihaizmin iki önemli prensibi olan aydınlık ve karanlık prensipleri bulunmaktadır. Mani Uygur metinlerinde *közünür ajun* “gözükten hayat şekli, şimdiki hayat şekli” (Bang-Gabain 1929, 424₂₈) olarak gösterilen şimdiki zaman ise karanlık ve ışık âleminin ya da tanrıların aktif olarak mücadelelerini ortaya koyar. Bu dönemde karanlık, aydınlığı istila etmiş ve ihtiraslarını elde etmeye çalışmıştır. Aydınlığın karanlığa tutsak edilmesi “büyük felaket” olarak adlandırılır. Buradaki mücadele aydınlığın karanlıktan kurtulmaya çalışmasıdır ki bu mücadele son ışık parçasını kurtarıncaya kadar devam edecektir. Kısaca bu dönem için şimdi yaşadığımız zamandır,

Turkish Studies

diyebiliriz ve bu dönemde karanlıkla aydınlık aktif olarak mücadele etmektedir. Üçüncü ve son dönem ise gelecek zamandır. Bu zamanda aktif mücadele sona erecek ve karanlık ve ışık âlemi tekrar eski geçmişteki konumlarına gireceklerdir. Bu dönemde de her ikisi arasındaki mücadele tekrar pasif duruma geçecektir (Lieu 1985, 8).

9. Sonuç

Eski Uygur Budist ve Manihaist metinlere bakıldığı zaman Buddha ve onun özellikleri ve unvanları, Maitreya Buddha düşüncesi, ıstırap türleri, kötülüğe sevk eden üç zehir düşüncesi ve altı duyu organı, tanrılar, beş tanrı olgusu, tanrılar yeri, beş kötü hayat şekli, dört doğum şekli, doğum ölüm döngüsü, nirvāṇa, kurtuluş düşüncesi, yedi cevher, üç zaman düşüncesi, sevaplar ve günahlar gibi pek çok terim ortaklık göstermektedir. Bu dini terimlerin ortaklık göstermesini ilk olarak üç nedene bağlayabiliriz. Bunlardan birincisi Mani'nin Hindistan ziyareti sırasında Budizmden etkilenmiş olma ihtimalidir. Evrensel peygamber olma iddiasında bulunan bir kişi için bu durum oldukça doğaldır. Çünkü Buddha'nın özellikleriyle birlikte düşüncelerini de savunmak onun gelecekteki Buddha olduğunun bir göstergesi olacaktır. İkincisi ise Manihaizmin takipçilerinin Budizm ile yan yana yaşamasından kaynaklanan etkilenme ya da benzeşmedir. Çünkü birlikte yaşayan öğretiler ister istemez birbirini etkileyeceklerdir. Üçüncüsü ve sonucusu ise Budist ve Manihaist Türk edebiyatının çeviriye dayanmasıdır. Toharcadan ve Soğudcandan yapmış oldukları çeviri dolayısıyla her iki öğretiyle bağlantılı olan bu insanların iki farklı öğretiyi aynı terimlerle karşılama yoluna gitmiş olabileceklerini söyleyebiliriz.

Bu üç sebepten Manihaizmin Budizmden etkilenmiş olabileceğini söyleyebiliriz. Fakat şu konuyu da göz ardı etmememizde fayda vardır. O da Maninin, müritlerini öğretiyi yaymaları için gönderdiği zaman oralarda yaşayan yerli halkın dilini kullanmaları talimatıdır. Müritler gittikleri yerlerde yerli halkın kendi dinleri için kullandıkları terimleri kullanmış olabilirler. Örneğin Manihaist metinlerinin geneline baktığımızda doğuda Budizm, batıda ise Hıristiyanlık terimleriyle ortaklık söz konusudur. Bu yüzden de doğu Manihaizmi ya da batı Manihaizmi gibi ifadeler ortaya çıkmıştır. Ayrıca dinler ya da öğretiler hiçbir zaman saf haliyle kalmaz. Her millet kendi kültürünü ve önceki dini inançlarını yeni din ile bağdaştırır. Örneğin İslam dünyasındaki İslam anlayışını ele aldığımızda Türkün, Arabın ve Farsın İslamiyet anlayışının birbirinden farklı olduğunu görebilmekteyiz. Çünkü her millet kendinin önceki inançlarını yeni kabul ettikleri dinlere özümsetmişlerdir.

Dolayısıyla Manihaizmin Budizmden ya da diğer dinlerden (Hıristiyanlık ve Zurvanizm) etkilenmesi mümkün olabilmesiyle birlikte kesin de değildir. Fakat Mani'nin Budizm, Zurvanizm ve Hıristiyanlıktan ve kendi görüşünden yeni bir sentez yaratma isteğinin varlığından kesin olarak söz edebiliriz.

Bununla birlikte Manihaizmin Budizm ile yan yana yaşaması ve güçlü Budist etki sonucunda Manihaizmin asimile olmasını göz ardı etmemeliyiz.

Kısaltmalar

Çin. Çince;

ER The Encyclopedia of Religion,

Sgd. Soğudca;

Skr. Sanskritçe;

Syr. Süryanice

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/4, Fall, 2012

KAYNAKÇA

- ASMUSSEN, Jess, P. (1965). **Huastvanift**, Studies in Maicheism, Copenhagen.
- BANG, W., A. VON GABAIN (1929). **Türkische Turfan Texte II**, Berlin, (SPAW. Phil.-hist. Kl. 1929, 22: 411-430)
- BANG, W., A. VON GABAIN (1930). **Türkische Turfan Texte III**, Berlin (SPAW. Phil.-hist. Kl. 1930, 13: 183-211)
- BANG, W., A. VON GABAIN (1930a). **Türkische Turfan Texte IV**, Berlin (SPAW. Phil.-hist. Kl. 1930, 24: 432-450)
- BANG, W., A. VON, GABAIN, G.R. Rachmatı (ARAT) (1934). **Türkische Turfan Texte VI**, Das buddhische Sūtra Säkiz Yükmäk, Berlin (SPAW. Phil.-hist. Kl. 1934, 1: 93-192).
- BARUTCU, Fatma Sema (1992). "Buddha'nın Dört Asil Gerçeği", **Uluslararası Türk Dili Kongresi**, Ankara: TDK yay., 373-423.
- BARUTCU, F. Sema (1998). **Sthiramati'nin Vasubandhu'nun Abhidharmā koşa koşavardi şastirtaki çnkirtü yöröglernüñ kingürüsü'nden Üç İtigsizler, Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks, XXX. Levha**, Ankara: TDK yay., 1998.
- BEER, Robert, (2003). **The handbook of Tibetan Buddhist symbols**, Chicago: Serindia Publication.
- BOYCE, Mary, (1979). **Zoroastrians, Their Religious Beliefs and Practices**, Routledge & Kegan Paul, London, Boston and Henley.
- CLARK, Larry (1982). "The Manichean Turkic Pothi-Book". In: **AoF 9**, 145-218.
- DEEG, Max and Iain GARDNER (2009). "Indian Influence On Mani Reconsidered The Case Of Jainism". **International Journal of Jaina Studies (Online) Vol. 5**, No. 2 (2009) 1-30
- EDGERTON, Franklin (1953). **Buddhist Hybrid Sanskrit**, Grammer and Dictionary, Vol. 1 Grammer, Vol. 2. Dictionary, New Haven.
- GENG Shih-Min, Hans-Joachim KLIMKEIT, Jens Peter LAUT (1991). "Die Weltflucht des Bodhisattva". Das 13. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit. In: **AoF 18**, 264-296.
- GENG Shih-Min, Hans-Joachim KLIMKEIT, Jens Peter LAUT (1998). **Eine Buddhistische Apokalypse, Die Höllenskapitel (20-25), und die Schlußkapitel (26-27) der Hami-Handschrift der alttürkischen Maitrisimit**, Unter Einbeziehung von Manuskriptteilen des Textes aus Säjim und Murtu, Abhandlungen Der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, Westdeutscher Verlag.
- GHARIB, Badrozzamān (1995). **Sogdian Dictionary, Sogdian-Persian-English**, Farhangon Publications, Tehran: İnan.
- HAZAI, Georg, Peter ZIEME (1971). **Fragmente der Uigurischen Version des "Jin'gangjing mit den Gāthās des Meister Fu**, Nebst einem Anhang von T. Inokucki, Berlin, (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. 3, Berliner Turfantexte1)

- KARA, Georg, Peter ZIEME (1976). **Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung**, Berlin: Akademie Verlag, (Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients-Berliner Turfantexte; VII)
- KAYA, Ceval (1994). *Uyğurca Altun Yaruk, Giriş-Metin ve Dizin*, Ankara: TDK yay.
- KLIMKEIT, Hans-JOACHIM, SCHMIDT-GLINTZER, Helwig (1984). “Die Türkischen Parallelen Zum Chinesisch-Manichäischen Traktat”. In: **Zentral-Asiatische Studien des Seminars für Sprach- und Kulturwissenschaft Zentralasiens der Universität Bonn**, 17: 82-117.
- LAUT, Jens Peter (1986). **Der Frühe Türkische Buddhismus und Seine Literarischen Denkmäler**, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- LE COQ, A. Von (1919). **Türkische Manichaica aus Chotsho II**, APAW 1919, Anhang, Berlin.
- LE COQ, A. Von Le (1922). **Türkische Manichaica aus Chotsho III**, APAW 1922 Anhang, Berlin.
- LIEU, Samuel N. C., (1985). **Manichaeism**, In *The Later Roman Empire and Medieval China a Historical Survey*, Manchester University Press, Manchester.
- MONIER-WILLIAMS, M., A. (1899). **Sanskrit-English Dictionary**, Oxford.
- MÜLLER, F.W.K. (1911). **Uigurica II**, Berlin, (AKPAW. Phil.-hist., 1910, 3).
- MÜLLER, F.W.K. (1922). **Uigurica III**, Uigurische Avadana-Bruchstücke (I-VIII), Berlin, (AKPAW. Phil.-hist., 1920, 2).
- ÖLMEZ, Mehmet (1993). “Eski Uyğurca Xuanzang Biyografisine Ait Bir Okuyucu Kaydı”, **Türk Dilleri Araştırmaları** 3, 159-166.
- ÖLMEZ, Mehmet (2005). “Türkçede Dinî Tabirler Üzerine”, **TDA** 15, 213-218
- ÖZERTURAL, Zekine (2008). “Punya und Punya-Übertragung im uigurischen Manichäismus”. In: **Zentral-Asiatische Studien des Seminars für Sprach- und Kulturwissenschaft Zentralasiens der Universität Bonn**, 37: 111-118.
- PETTIPIECE, Timothee (2006). **Counting The Cosmos: Five-Part Numeric Patterning in the Manichaean Kephalaia**, Faculte De Theologie Et De Sciences Religieuses Université Laval Québec.
- RÖHRBORN, Klaus (1971). **Eine Uigurische Totenmesse**, Berlin, Akademie Verlag, 1971, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients; 4.Berliner Turfantexte; 11.
- SARIKÇIOĞLU, Ekrem (2000). **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, Isparta.
- SCOTT, David A. (1985). “Manichaean Views of Buddhism”. *History of Religions* 25, 99-115.
- SKJÆRVØ, Prods Oktor (2006). **An Introduction to Manicheism**.
- SOOTHILL, William Edward, Lewis Hodous (1937). **A Dictionary of Chinese Buddhist Terms**, London.
- SUNDERMANN, W. (1986). “Mani, India and the Manichaean religion,” **South Asian Studies** 2, 11-19.
- VAN TONGERLOO, Aloïs (1984). “Buddhist Indian Terminology in the Manichaean Uyğur and Middle Iranian Texts”. In: **Wojciech Skalmowski/Aloïs Van Tongerloo (edd.): Middle**

-
- Iranian Studies.** Proceedings of the International Symposium Organized by the Katholieke Universiteit Leuven From the 17th to the 20th of May 1982. Leuven, 243-252.
- TEKİN, Şinasi (1976). **Uygurca Metinler II, Maytrisimit, Burhancıların Mehdisi ile buluşma Uygurca İbtidai bir dram**, Ankara.
- The Encyclopedia of Religion** (1987). Mircea Eliade editor in chief, 1-16 volume, Macmillan Publishing Company, Newyork.
- ZAEHNER, Robert Charles (1972). **Zurvan, A Zoroastrian Dilemma**, Biblo and Tannen, New York.
- ZIEME, Peter (1967). "Beiträge zur Erforschung des X^{astvānīft}", **Mitteilungen des Instituts für Orientforschung, Akademie-Verlag**, Berlin, 1966/1967, 350-360.
- ZIEME, Peter (1975). **Manichaisch-Türkische texte**, Berlin: Akademie-Verlag, (Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Berliner Turfantexte; V)
- ZIEME, Peter, G. Kara (1978). **Ein uigurisches Totenbuch, Nāropas lehre in uigrischer übersetzung**, Budapest: Akademiai Kiado.
- ZIEME, Peter (1985). **Budistische Stabreimdichtungen der Uiguren**, Berlin, (Deutsche Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Berliner Turfantexte13)
- ZIEME, Peter (1991). **Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und dunhuang**, studien zur Alttürkischendichtung, Budapest: Akademiai Kiado, Bibliotheca Orientalis Hungarica; XXXIII (Tanıtmalar: J.P. Laut, OLZ, 87.1.1992: 5-13; Marcel Erdal, BOSAS, 56. 1, 1993: 145-148 ve TDİA 3, 1993: 315-316.)
- ZIEME, Peter (1996). **Altun Yaruq sudur**, Vorworte und das erste buch: edition und Übersetzung der alttürkischen version des Goldglanzsutra: Suvarnaprabhasottamasutra, Turnhout: Brepols, (Berliner Turfantexte; 18)
- ZIEME, Peter (2000). **Vimalakīrtinirdeśasūtra**, Edition alttürkischer Übersetzungen nach Handschriftenfragmenten von Berlin und Kyoto, Mit einem Appendix von Jorinde Ebert: Ein Vimalakīrti-Bildfragment aus Turfan, Brepols.

<http://www.sutrasmantras.info/glossary.html> 21.06.2012

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/4, Fall, 2012